

Mojca Urek, Charlotte Buitenkamp, Trish Hafford-Letchfield, Agnes Higgins, Brian Keogh, Sarah Lewis-Brooke, Alfonso Pezzella, Irma Rabelink, Nina van der Vaart, Anže Jurček

»Teta, s kom si ti lezbijka?«

Z izobraževanjem proti nevidnosti LGBT+ starih ljudi v socialni in zdravstveni oskrbi

Specifične značilnosti življenjskih potekov in preteklih izkušenj LGBT+ starih ljudi zahtevajo znanje in ozaveščenost zaposlenih v skrbstvenih poklicih. V članku s pomočjo mednarodne perspektive osvetlimo temeljne teme področja vključujoče oskrbe LGBT+ starih ljudi, s posebnim poudarkom na slovenskem kontekstu, in pri tem izčrpno uporabimo spoznanja evropskega projekta »Being me« (2018–2020). V projektu smo raziskovali dobre prakse na področju izobraževanja in razvili spletna učna gradiva ter pripomočke za zaposlene v socialni in zdravstveni oskrbi. Med načeli in pristopi, ki so nas vodili pri raziskovanju, so bili v ospredju poudarek na medpresečnosti, odpornosti, perspektivi moči, življenjskih zgodbah in sodelovanju z LGBT+ starimi ljudmi v vseh fazah projekta.

Ključne besede: vključujoča oskrba, stigmatizacija, življenjske zgodbe, medpresečnost, starizem, svetovna kavarna.

Mojca Urek je izredna profesorica na Fakulteti za socialno delo, Univerza v Ljubljani. Kontakt: mojca.urek@fsd.uni-lj.si. Charlotte Buitenkamp je koordinatorka projektov v Nationaal Ouderenfonds, Amersfoort, Nizozemska. Kontakt: c.buitenkamp@ouderenfonds.nl.

Trish Hafford-Letchfield je redna profesorica za socialno delo na Šoli za socialno delo in socialno politiko na Univerzi v Strathclydu v Glasgou, Združeno kraljestvo. Kontakt: trish.hafford-leitchfield@strath.ac.uk.

Agnes Higgins je redna profesorica za zdravstveno nego na področju duševnega zdravja na Šoli za zdravstveno nego in babištvo, Trinity College Dublin, Irska. Kontakt: ahiggins@tcd.ie.

Brian Keogh je izredni profesor za zdravstveno nego na področju duševnega zdravja na Šoli za zdravstveno nego in babištvo, Trinity College Dublin, Irska. Kontakt: keoghbj@tcd.ie.

Sarah Lewis-Brooke je izredna profesorica za socialno delo na Fakulteti za zdravje, socialno oskrbo in izobraževanje na Univerzi Middlesex, London, Združeno kraljestvo. Kontakt: s.lewis-brooke@mdx.ac.uk.

Alfonso Pezzella je predavatelj za duševno zdravje, na Fakulteti za zdravje, socialno oskrbo in izobraževanje na Univerzi Middlesex, London, Združeno kraljestvo. Kontakt: a.pezzella@mdx.ac.uk.

Irma Rabelink je vodja na Stichting Consortium Beroepsonderwijs, Amersfoort, Nizozemska. Kontakt: irabelink@consortiumbo.nl.

Nina van der Vaart je svetovalka za subvencije pri Evers + Manders, Nizozemska (bila je tudi nosilka projekta »Being me« na koordinatorski organizaciji Nationaal Ouderenfonds, Amersfoort, Nizozemska). Kontakt: ninavdv@hotmail.com.

Anže Jurček, mag. soc. del., je asistent na Fakulteti za socialno delo, Univerza v Ljubljani. Kontakt: anze.jurcek@fsd.uni-lj.si.

»Auntie, with whom are you lesbian?« – With education against the invisibility of LGBT+ old people in social and health care

The specific characteristics of life course and past experiences of LGBT+ old people require knowledge and awareness on the part of carers. In this paper, an international perspective to shed light on key issues in the field of inclusive care for LGBT+ older people is used, with a particular focus on the Slovenian context, drawing extensively on the findings of the European project "Being me" (2018–2020). In the project, we aimed to explore best practice in the area of education and to develop online learning materials and tools for social and health care workers. Among the principles and approaches that guided our research, the focus was put on intersectionality, resilience, strengths perspective, life stories, and collaboration with LGBT+ old people in all phases of the project.

Keywords: inclusive care, stigmatisation, life stories, intersectionality, ageism, World Café.

Mojca Urek is an associate professor at the Faculty of Social Work, University of Ljubljana. Contact: mojca.urek@fsd.uni-lj.si.

Charlotte Buitenkamp is a project coordinator at the Nationaal Ouderenfonds, Amersfoort, The Netherlands. Contact: c.buitenkamp@ouderenfonds.nl.

Trish Hafford-Letchfield is a professor of social work at the School of Social Work and Social Policy, University of Strathclyde, Glasgow, UK. Contact: trish.hafford-leitchfield@strath.ac.uk.

Agnes Higgins is a professor of mental health nursing at the School of Nursing and Midwifery, Trinity College Dublin, Ireland. Contact: ahiggins@tcd.ie.

Brian Keogh is an associate professor in mental health nursing at the School of Nursing and Midwifery, Trinity College Dublin, Ireland. Irska. Contact: keoghbj@tcd.ie.

Sarah Lewis-Brooke is an associate professor at the Faculty of Health, Social Care and Education, Middlesex University, London, UK. Contact: s.lewis-brooke@mdx.ac.uk.

Alfonso Pezzella is a lecturer in mental health, Faculty of Health, Social Care and Education, Middlesex University, London, UK. Contact: a.pezzella@mdx.ac.uk.

Irma Rabelink is a manager of Stichting Consortium Beroepsonderwijs, Amersfoort, The Netherlands. Contact: irabelink@consortiumbo.nl.

Nina Van der Vaart is a grant consultant at Evers + Manders, The Netherlands (at the time of the project »Being me« she was a project lead at the coordinating organisation Nationaal Ouderenfonds, Amersfoort, The Netherlands). Contact: ninavdv@hotmail.com.

Anže Jurček, MA of social work, is an assistant at the Faculty of Social Work, University of Ljubljana. Contact: anze.jurcek@fsd.uni-lj.si.

Uvod

V zadnjih desetletjih in še vidneje v zadnjih letih smo v evropskih državah priče večjim družbenim spremembam, ki vplivajo na življenje in pravice ljudi, ki se identificirajo kot lezbijke, geji, biseksualni, transspolni, interspolni, queer ali aspolni (v članku uporabljamo kratico LGBT+).¹ Tako se je okrepila tudi zahteva, da različne spolne identitete, usmerjenosti, izrazi in značilnosti dobijo svoje vidno mesto v izobraževanju v socialnem delu, zdravstvu in drugih disciplinah, ki pripravljajo strokovnjake in strokovnjakinje za sodelovanje z različnimi skupinami uporabnic in uporabnikov (Fish, 2012; Fish in Karban, 2015). Hkrati se je v zadnjih letih na področju dolgotrajne oskrbe podoba na videz homogene družbene skupine starih ljudi razletela na številne do tlej neslišane glasove, ki kličejo k večji osebni in strukturni prepoznavnosti, občutljivejšim odzivom različnih strok na njihove potrebe in ukvarjanju s strukturnimi nesorazmerji moči (Bernard, 2021). Glasovi segajo od starih ljudi z intelektualno oviro, revnih žensk in starejših delavcev do dolgotrajno institucionaliziranih in LGBT+ starih ljudi.

Specifične značilnosti življenjskih potekov in preteklih izkušenj LGBT+ starih ljudi zahtevajo znanje in ozaveščenost vseh skrbstvenih poklicev. Raziskave pa kažejo prav nasprotno: da zaposlenim v skrbstvenih poklicih izrazito primanjkuje kompetenc in znanja za delo z LGBT+ starimi ljudmi, izobraževanje o teh temah pa ni prioriteta (Bell idr., 2010; Portz idr., 2014; Nowaskie in Sowinski, 2019). Tudi v Sloveniji so te vsebine slabo zastopane, tako v učnih programih skrbstvenih poklicev kot tudi v obstoječih raziskavah. Spoznanja o vrzelih v izobraževanju socialnovarstvenega in zdravstvenega kadra za delo z LGBT+ starimi ljudmi so bila tudi povod za idejo evropskega projekta *Best practices for care and wellbeing education to support the needs of LGBT people as they age: »BEING ME«* (Being me, 2020). V projektu, ki sodi v Erasmus+ strateška partnerstva (2018–2020) in v katerem smo razvijali spletna učna gradiva in pripomočke za zaposlene v socialni in zdravstveni oskrbi, je Fakulteta za socialno delo Univerze v Ljubljani sodelovala še s petimi partnerji iz Nizozemske, Irske in Združenega kraljestva. Na začetku smo v vsaki od sodelujočih držav naredili pregled stanja² glede pravic LGBT+, oskrbe in izobraževanja za socialne in zdravstvene poklice, ki je lokalne raziskovalne time senzibiliziral za specifične te problematike v svoji državi. Nato smo se razvijanja izobraževalnih pripomočkov lotili na participativen način, po metodi t. i. svetovne kavarne (*World Café*), ker smo hoteli v proces vključiti čim več različnih deležnikov, ki jih tema zadeva (LGBT+ stare ljudi, učitelje, skrbstveno osebje, oblikovalce politik idr.).

V članku s pomočjo mednarodne perspektive osvetlimo temeljne teme področja vključujoče oskrbe LGBT+ starih ljudi, s posebnim poudarkom na slovenskem kontekstu, in pri tem izčrpno uporabimo spoznanja projekta

¹ V članku se konkretnije ukvarjamo z vprašanji lezbijk, gejev, biseksualnih in transpolnih ljudi (LGBT) v starosti, z interspolnimi, queer in aspolnimi identitetami pa samo na splošno.

² Nacionalna poročila vseh udeleženih držav so dostopna na spletni strani projekta: <https://beingme.eu/resources>.

»Being me«. V članku tako pojasnimo ključne dimenzije življenja starejših LGBT+ generacij, ki najpogosteje povzročajo nevidnost in diskriminacije ter stereotipne podobe tudi na področju oskrbe, in sestavljajo seznam nujnih sestavin izobraževanja za vključujočo oskrbo. Pri tem tuje izkušnje, kot so dostopne iz izsledkov projekta »Being me« in drugih mednarodnih raziskav, primerjamo s stanjem v Sloveniji. Podatke iz pregleda stanja v Sloveniji (Urek in Jurček, 2018) prepletamo s podatki iz nekaterih manjših domačih raziskav in z življenjskimi zgodbami in anekdotami, ki smo jih zapisali ob različnih priložnostih, kot so okrogle mize, neformalni pogovori s socialnimi delavkami iz domov za starejše, poročila študentk socialnega dela s terena. V drugem delu članka opišemo proces nastajanja učnih pripomočkov in gradiv, ki je bil zaradi poudarjenega participativnega zastavka prav tako pomemben kot končni izdelki raziskave.

LGBT+ stari ljudje v političnem in demografskem kontekstu

LGBT+ stari ljudje so heterogena skupina, ki ji težko zares pripišemo kakršnekoli skupne lastnosti. Zgolj osredotočenost na kronološko starost ob upokojitvi se zdi problematična, saj s tem homogeniziramo celotno skupino ljudi, starejših od 65 let, od vstopa v pokoj do ljudi v pozni starosti 90+ let. Med njimi (pa tudi že v isti starostni skupini) je več razlik kot podobnosti. Tako so v tej skupini »starih ljudi« tako tisti, rojeni po letu 1950, ki so bili pionirji in pionirke LGBT+ gibanj, kot tisti, ki so bili rojeni veliko prej, pred drugo svetovno vojno ali med njo, ko je bila homoseksualnost še kazensko preganjana, splošno percipirana kot nemoralna in etiketirana kot duševna motnja, in so zato praviloma živeli v popolnem klozetu (Cosis Brown in Cocker, 2011; Higgins idr., 2011; Fish, 2012; Willis idr., 2017).

Slovenija ima dolgo tradicijo gibanja za pravice LGBT+ in je še v osemdesetih in devetdesetih letih v tem pogledu veljala za najbolj odprto državo, tako v skupni državi Jugoslaviji kot na področju nekdanjih socialističnih vzhodnoevropskih državah. Vendar je ta prednost v zadnjih 20 letih plahnela in zaradi teženj desnih politik in konservativnih gibanj v zadnjem času skoraj povsem izginila. Nekaterih področij, kot je pravno priznanje spola brez predhodne psihiatrične obravnave, ki je žgoča tema za transspolne osebe, ali pa kršitev pravic interspolnih oseb z medicinskimi postopki brez soglasja (Zavod TransAkcija in Društvo Legebitra, 2015; Zagovornik načela enakosti, 2020; 2021), pa se država še niti ni zares lotila. Upravičeno lahko predvidevamo, da izolacija in stigmatizacija določata življenje večine starejših LGBT+ (zlasti tistih v pozni starosti). Hkrati pa prva generacija aktivistov_k gibanja počasi stopa v upokojitveno starost in upravičeno gre pričakovati, da se na stigmo in sovražnost okolja ne bodo odzivali z umikom v zasebnost, temveč prav nasprotno: z uporom, s krepitvijo LGBT+ skupnosti, razvojem alternativnih načinov bivanja in samoorganizacijo podpore.

Življenjske zgodbe LGBT+ starih ljudi: med spolnimi/ seksualnimi normami in starizmom

Poimenovanja: LGBT+ in starizem

Nenormativna spolna usmerjenost, spolna identiteta in spolni izraz v presečišču s starostjo pomenijo različna tveganja za diskriminacijo in socialno izključenost. Že starost po sebi privablja predsodke in stereotipe, kot to, da so stari ljudje v breme, nezmožni avtonomnih odločitev, osamljeni, aseksualni in podobno, seksualna in spolna identiteta ali izraz, ki so v družbi prepoznani kot nenormativni, pa k temu dodajo še druge. LGBT+ stari ljudje so z več vidikov »dvojno nevidni«: na eni strani kot stari ljudje, ki jih zahodna kultura, ki poudarja mladost, zdravje, fizično lepoto in ekonomsko produktivnost, potiska čez rob svojega vidnega polja, na drugi strani pa kot skriti segment starajoče populacije (Cosis Brown in Cocker, 2011; Higgins idr., 2011; Fish, 2012; Willis idr., 2017). Geji so na stara leta žrtve starizma in heteroseksizma, lezbijke pa dodatno prizadenejo tudi učinki seksizma in mizoginije, saj so kot starejše ženske kulturno prej »odpisane« in bolj razvrednotene kot starejši moški (Westwood, 2020).

Gerdina (2015) pronicljivo opaža, da se danes že na ravni besedišča kaže pokroviteljski odnos do starih ljudi; denimo, vse manj se uporabljajo izrazi, kot so star, starec, penzioner, saj domnevno pri starih ljudeh povzročajo nelagodje. Nadomešča jih politična govorica, ki raje uporablja besede, kot so starejši, seniorji, starostniki ali pripadniki poznejšega življenjskega obdobja. Iskanje novih, bolj nevtralnih izrazov kaže nelagodje ob staranju in starih ljudeh ter jih konstruira kot šibka in nemočna bitja, vredna usmiljenja. V članku zato večinoma uporabljamo pridevnik »stari« (npr. stari ljudje), kontekstualno pa občasno tudi »starejši« (npr. starejše generacije LGBT+).

Za področje oskrbe LGBT+ starih ljudi je pomembno zavedanje, da ti svoje spolne usmerjenosti morda ne razumejo z danes ustaljenimi poimenovanji (Maljevac in Gračanin, 2014). Sicer se dojemajo, da so istospolno usmerjeni, vendar so jim morda besede, kot so gej, lezbijka, trans, nebinaren ipd., tuje. Tako je 75-letna sogovornica, s katero se je pred kratkim pogovarjala strokovna delavka centra za socialno delo v manjšem kraju v Sloveniji, svoje občutenje spolne usmerjenosti opisala zgolj z besedami »da si je od vedno želela bližine žensk bolj kot bližine moških« (Ucin, 2022). V svoji življenjski pripovedi, v kateri je poslušalko vodila od svoje poroke v mladosti in življenja na kmetiji do spoznanja o svoji spolni usmerjenosti po moževi smrti in odhodu otrok, ni niti enkrat omenila besede lezbijka. Vse bolj zapletena terminologija in koncepti na področjih seksualnosti, spolnih identitet in izrazov bržkone na starejše generacije delujejo kot zaprt in oddaljen svet, s katerim nimajo ničesar skupnega. Diskurz skupine (LGBT+ starih ljudi) je tako po svoje lahko tudi zavajajoč, ker, prvič, implicira obstoj nekakšne skupinske identitete, čeprav je empirični dokazi ne potrjujejo (LGBT+ stari ljudje se redko opredeljujejo s termini in v konceptualnih okvirih sodobnih LGBT+ identitet), drugič pa zato, ker je težko govoriti o skupnih imenovalcih tako heterogene množice ljudi (po spolu, spolni identiteti, starosti, razredu,

življenjskem slogu, življenjski zgodovini ipd.). Pregled raziskav v Združenem kraljestvu in ZDA na področju socialne in zdravstvene oskrbe LGBT+ starih ljudi je denimo razkril, da se v njih praviloma skrivata podprezentiranost lezbijk ter odsotnost biseksualnih in transspolnih ljudi in ljudi z nebinarno identiteto (Westwood, 2020).

Stereotipne podobe LGBT+ starih ljudi

V stereotipnih podobah LGBT+ starih ljudi se starizem na specifičen način prepleta s homofobijo, bifobijo in transfobijo. Za stereotipe je na splošno značilno, da selektivno izbrane (negativne) lastnosti pripišemo pripadnikom celotne skupine (Ule, 2004). Hkrati pa so vidno kontradiktorni in predvidljivi v svojem prilagajanju trenutnim političnim interesom. Zgodnje raziskave in leposlovje prikazujejo LGBT+ stare ljudi kot nesrečne, osamljene, samske in tragične osebnosti. V isti sapi – na primer, ko se jim politično odreka pravica do partnerskega in družinskega življenja – pa del populističnega javnega narativa LGBT+ osebe konstruira kot egoistične posameznike, nezmožne stabilnih partnerskih razmerij, ki jih v vseh življenjskih obdobjih zanimata le divje družabno življenje ter nebrzdana in promiskuitetna spolnost (gl. Kuhar, 2015). Študije kažejo, prav nasprotno, na veliko raznovrstnost življenjskih potekov, življenjskih izkušenj in slogov staranja pri LGBT+ starih ljudeh. To kaže, da ne moremo govoriti le o enem ali normativnem življenjskem slogu, ki bi bil značilen za vse. Na kakovost življenja v starosti in odnos do staranja vplivajo na svoj specifičen način tudi spolna identiteta, spolna usmerjenost, zgodovina razkritja, prijateljske mreže ipd., številni dejavniki pa so povsem podobni kot pri splošni populaciji starih ljudi (Higgins idr., 2011). Čeprav je diskurz o »starejši LGBT+ skupnosti« lahko politično pomemben in motivira samoorganiziranje ljudi, pa lahko deluje tudi kot mitologija, v skladu s katero so vsi pripadniki te skupnosti enako vključeni, sprejeti in dobrodošli, to pa je daleč od realnosti večine LGBT+ starih ljudi (Westwood, 2020).

Eden od splošnih stereotipov o starih ljudeh je, da zanje spolnost ni več pomembna. A čeprav imamo stare ljudi za neseksualna bitja, bomo heteroseksualnega starega človeka še naprej samoumevno dojemali kot heteroseksualnega (čeprav ni spolno aktiven ali v razmerju), to pa ni tako samoumevno v primeru LGBT+ starih ljudi. Pri njih spolno identiteto (če se ta ne kaže v partnerskem razmerju) mnogi preprosto izbrišejo. V vsakdanji zdravorazumski percepciji je biti gej ali lezbijka bolj povezano s tem, kaj nekdo počne (je seksualno aktiven), kot pa, kaj je (njegova identiteta), ne glede na to, ali je trenutno v seksualnem razmerju (Fish, 2012; Willis idr., 2017). Stereotip nazorno ponazori anekdota starejše lezbične aktivistke v projektu »Being me«, ko je govorila o stigmati in neprepoznavnosti samskih lezbijk. Nečaki, ki so vedeli, da je samska, so jo znali občasno pobarati: »Teta, s kom si ti potem lezbijka?«

»Ko so prišla leta ..., sem popustila fantu, ki mi je dvoril«: prepletenost raznospolnih in istospolnih razmerij v življenjskih zgodbah LGBT+ starih ljudi

Dolgoletno skrivanje identitete, prikrivanje razmerja, taktiziranje z razkritjem ali strah pred njim ima lahko veliko negativnih posledic za zdravje in občutek varnosti človeka. Ena od posledic heteronormativnosti in cisnormativnosti je tudi ta, da je LGBT+ populacija lahko v vsem življenjskem poteku nevidna tudi za socialni in zdravstveni sistem, ko ga potrebuje. Na stara leta se tako stanje stvari kvečjemu še poslabša. Redkeje uporabljajo oblike pomoči, obiske na domu, namestitve v dom in vse druge situacije, ki bi lahko hipotetično sprožile razkritje (Fish, 2012), čeprav bi ga zaradi zdravstvenih in psihosocialnih posledic manjšinskega stresa potrebovali še prej kot njihovi heteroseksualni in cispolni vrstniki (Westwood idr., 2015).

Homofobija in stigmatizacija homoseksualnosti sta geje in lezbijke v preteklosti potiskali v prikrivanje svoje identitete in igranje tradicionalnih vlog heteroseksualnih zakoncev in staršev, da bi se izognili zavrnitvi in nاپornim odnosom s svojimi družinami in socialnimi mrežami. Istospolna in raznospolna razmerja tako niso bila nujno jasno zamejena in ločena drugo od drugega (Higgins idr., 2011). Tudi v manjši raziskavi o starejših istospolno usmerjenih v Sloveniji, ki jo je izvedlo društvo Legebitra, so ugotovili podobno, saj je bilo kar 9 od 13 respondentov in respondentk najprej poročenih in imelo otroke (Maljevac in Gračanin, 2014). Pri tem so takšne življenjske zgodbe različne in bi jih bilo napačno interpretirati enopomensko. Eni so se zatekli v varno zavetje heteroseksualne družine zaradi strahu pred stigmo, nasiljem in neizogibnimi družbenimi sankcijami, drugi poudarjajo, da niso imeli informacij o drugačnih možnostih in so delali, kar se je od njih pričakovalo, tretji pa so bili biseksualno usmerjeni. Kot je že omenjena gospa s podeželja pojasnila strokovni delavki razloge za poroko: »Ko so prišla leta, da sem si morala poiskati moža in oditi od doma, sem popustila fantu, ki mi je dvoril« (Ucin, 2022). Čeprav se je že od mladih let nejasno zavedala, da je »drugačna«, je razvila sposobnost za življenje v skladu s pričakovanji drugih. V zadnjih letih se je ob gledanju dokumentarnih oddaj o homoseksualnosti prepoznala v zgodbah ljudi, ki jih je vse življenje spremljal občutek, da je z njimi nekaj narobe.

Zgodbe starejših gejev in lezbijk iz Nizozemske in Irske, ki so sodelovali v projektu »Being me«, so pričale o podobnih izkušnjah. Sestra dvojčica nizozemske gospe je v svojih zgodnjih dvajsetih letih po koncu druge svetovne vojne naredila samomor, saj ni več mogla prenašati stigme in pritiskov okolja, ko se je razkrila kot lezbijka. Gospa se je kmalu po sestrični smrti poročila in si šele čez leta, ko so njeni otroci že odrasli, dovolila priznati, da je tudi sama lezbijka. Tudi starejši irski gospod je bil več let poročen. Posledice dolgoletnega samozatajevanja spolne usmerjenosti so bili depresija, več poskusov samomora in ponavljajoče hospitalizacije v psihiatrični bolnišnici. Za korenito spremembo v njegovem življenju je bil odločilen nasvet medicinske sestre, naj vendar že začne živeti svoje življenje. Ločil se je in odpotoval okoli sveta. Odtlej ni bil več depresiven in tudi v psihiatrično bolnišnico se ni vrnil (osebni zapiski iz svetovne kavarne, Amersfoort, junij, 2018; Hafford-Letchfield idr., 2019).

Družinske in prijateljske podporne mreže

Tuje raziskave kažejo, da imajo starejše LGBT+ osebe v primerjavi s heteroseksualnimi vrstniki nekoliko redkejšo stiko z družino, so nekoliko pogosteje samske in brez otrok, in tudi ko so v razmerju, pogosteje živijo v svojem gospodinjstvu (Westwood idr., 2015). Prav tako drži: če upoštevamo kot relevantni samo biološko družino in sorodniško mrežo, spregledamo vse druge, nič manj pomembne podporne mreže. V osebnih mrežah LGBT+ osebe imajo prijateljske mreže oziroma ima izbirna družina (v njej lahko najdemo partnerja, nekdanje partnerke, prijatelje, aktivistične znance) pogosto pomembnejšo vlogo in je močnejša kot klasična biološka družinska mreža.

Vsekakor pa drži, da v klasičnih družinskih mrežah pogosto mlajše generacije (otroci, vnuki, snahe in drugi) izvajajo oskrbo starih ljudi. Tukaj pa oskrbo največkrat izvajajo ljudje, ki so podobne starosti kot oseba, ki potrebuje oskrbo, in imajo morda zato tudi sami že s starostjo povezane potrebe po podpori (Fish, 2012; Westwood, 2020). To je lahko problem, zlasti pri napornejših fizičnih opravilih, negi ali dvigovanju. Hkrati pa misel, da se bodo v starosti morda lahko obrnili po pomoč zgolj na prijatelje in znance, povzroča skrbi zlasti LGBT+ osebam iz odmaknjenih in podeželskih krajev, kjer sta vidnost in mreženje v LGBT+ skupnosti zelo omejena (Higgins idr., 2011). Prav zato je vključujoča formalno organizirana oskrba ključna. V manjši raziskavi sta Maljevac in Gračanin (2014) sicer pokazala, da je bil pri tistih sogovornikih, ki so imeli svojo družino (na primer otroke iz prejšnjega heteroseksualnega odnosa), strah pred prihodnostjo manjši. Ta raziskava tudi sicer potrjuje izsledke tistih tujih raziskav, ki odkrivajo, da je družina vendarle pogosteje, kot se zdi, sestavni del podporne mreže LGBT+ starih ljudi (gl. Higgins idr., 2011), saj so LGBT+ sogovorniki v Sloveniji poročali o močnih in stabilnih povezavah s svojimi družinami, ki jih doživljajo kot primarni vir podpore (npr. otroke, nečake), o institucionalni oskrbi pa niso razmišljali. Hkrati pa so nekateri izmed njih zaupali, da se o svoji spolni usmerjenosti v svoji družbi ali družini ne pogovarjajo. To morda priča o prozornem klozetu³ (Švab in Kuhar, 2004).

»Za nas so vsi enaki«: izkušnje LGBT+ starih ljudi z oskrbo

Raziskave na področju oskrbe kažejo, da se LGBT+ osebe v svojem življenju pogosto srečujejo z negativnimi izkušnjami, kot so zavrnitev, sovražnost, obsojanje, izključevanje, izogibanje fizičnim stikom ali celo zavrnitev oskrbe (Higgins idr., 2011; Fish, 2012). Nakopičene slabe izkušnje imajo za posledico vnaprejšnje predvidevanje, da se te lahko kadarkoli ponovijo, zato se zdi varneje svojo identiteto prikriti ali storitve raje ne uporabiti (Putney idr., 2018; Wilson, Kortess-Miller in Stinchcombe, 2018; Almack, 2019). Poleg tega Tinney idr. (2015) poročajo o večji pojavnosti depresije in anksioznosti med LGBT+ starimi ljudmi, posledica strahu pred nasiljem in tudi dejanskimi izkušnjami

³ Izraz, ki ponazarja, da je LGBT+ oseba sicer razkrita, a zaradi različnih razlogov, sama ali pa to od nje pričakujejo, ne načenja te teme v družinskih ali prijateljskih krogih, ne predstavi partnerja_ke ipd.

nasilja v skrbstvenih okoljih. Po več raziskavah je najbolj izražena potreba LGBT+ stanovalcev_k v domovih potreba po občutku varnosti ob razkritju. Strah jih je predsodkov osebja, zavrnitve in izolacije (Willis idr., 2017). Kot ugotavljata Pelts in Galambos (2017), se negativni odzivi na LGBT+ stare ljudi pojavljajo tudi pri sostanovalcih v domovih in njihovih svojcih. Hughes idr. (2016) pa menijo, da je treba o potrebah LGBT+ starih ozaveščati tako zaposlene kot tudi stanovalce in njihove družine.

V stikih z oskrbnimi službami, ki vnaprej predvidevajo, da so vsi uporabniki heteroseksualni in spolno normativni, LGBT+ stari ljudje doživljajo, da so nevidni in da je pomemben del njihove osebnosti spregledan. Mnoge je strah selitve v dom za stare ljudi, ker bodo naenkrat morali sobivati skupaj z ljudmi, ki so morda homofobni oziroma ne odobravajo istospolne usmerjenosti. Čeprav so se prej že razkrili, bodo morda spet »zlezli nazaj v klozet« ali se začeli samocenzurirati. Raziskava organizacije Stonewall iz Združenega kraljestva, v katero so zajeli več kot 2000 ljudi, starejših od 55 let, iz Anglije, Škotske in Walesa (polovica je bila LGB respondentov_k), je pokazala, da trije od petih LGB respondentov_k niso zaupali socialnim in drugim podpornim službam, kot so oskrbovalne ali namestitvene službe, da jih bodo ustrezno obravnavale. Polovica LGB respondentov_k bi se počutila nelagodno, če bi se morali razkriti osebju v domu ali oskrbovalcem na domu (Guasp, 2010).

Med zgodbami, ki ponazarjajo slabe izkušnje v oskrbi, v tujih raziskavah najdemo primere neodobravanja istospolnih razmerij v domovih, oviranja kovanja naklonjenosti in intimnosti, grožnje s prisilnim razkritjem pred družino, primere zanemarjanja in fizičnih napadov, izključevanje partnerjev oz. partnerk pri odločitvah glede zdravljenja in nege ipd. (Guasp, 2010; Fish 2012). V projektu »Being me« smo v okviru prve svetovne kavarne naleteli na zgodbo gejevskega zakonskega para, v katerem je eden od zakoncev zgodaj zbolel za demenco. Drugi partner (ki nam je zaupal izkušnjo) je več let predano skrbel zanj, dokler je zmož, potem pa sta se oba preselila v dom. V domu sta doživljala različne oblike šikaniranja; stanovalci so se jima izogibali, ju izolirali in na različne načine izražali neodobravanje, kot so opravljanje in šepetanje za hrbtom, posmehovanje, neodobravajoči pogledi in pripombe. Zlasti negovalno osebje je imelo težave s tem, da sta se objemala in si kazala ljubezen. Imel je občutek, da se mora v življenju ponovno skrivati. Zdaj deluje v organizaciji Roze 50+ in kot »roza ambasador« še naprej ozavešča osebje o pomenu vključujoče oskrbe v domovih na Nizozemskem (Hafford -Letchfield idr., 2019; osebni zapiski iz svetovne kavarne, Amersfoort, junij, 2018).

Almack idr. (2015) so raziskovali potrebe LGBT+ starih ljudi, povezane z bližajočim se koncem življenja. Sogovornikom_cam je bilo v pogovorih zlasti pomembno, da po smrti upoštevajo njihove želje glede pogreba. V raziskavi je navedenih tudi več zgodb o LGBT+ starih ljudeh, ki so umrli, njihovi partnerji_ke in prijatelji_ce pa so bili izključeni iz pogrebov, ki so jih uredile matične družine pokojnika_ce. Transspolne ljudi pa je najbolj skrbelo, da jih bo matična družina pokopala z rojstnim imenom.

Iz izsledkov obstoječih raziskav lahko tudi bolje razumemo, kaj so za

LGBT+ stare ljudi pozitivne izkušnje z oskrbo. Nekateri so poročali o tem, da jih je osebe v domu diskretno in nevsiljivo opogumljalo, da se lahko razkrijejo in da je s tem vse v redu. Nevsiljiv način je lahko že, da v govoru in naslavljanju ljudi upoštevaš možnost, da je nekdo gej ali lezbijka, trans ženska ali moški, upoštevaš zaželene zaimke, da naslavljaš in upoštevaš njihova družinska razmerja, in podobno. Dober primer, opisan v literaturi, je vključitev partnerke v paliativno oskrbo. Starejša obiskovalka je vsak dan hodila v hospic in negovala umirajočo partnerko. Čeprav ni razkrila narave njunega razmerja, ji je osebe dalo vedeti, da vedo in ju sprejemajo. Nekoč, ko je bedela ob partnerkini postelji, so jo dežurni zaposleni vprašali, ali kaj potrebuje. Najprej je pomislila, da so se zmotili in jo zamenjali z drugo uporabnico. Zakaj bi ona kaj potrebovala? Pa so ji potrdili, da so mislili prav njo, saj zagotavljajo pomoč tudi partnerkam in partnerjem umirajočih. Tako so ji nevsiljivo dali vedeti, da popolnoma sprejemajo njuno razmerje in ji izrazili spoštovanje (Fish, 2012).

V Sloveniji primerljivih sistematično zbranih empiričnih podatkov o izkušnjah LGBT+ starih ljudi z zdravstveno in socialno oskrbo nimamo, zato lahko o nekaterih trendih le sklepamo. Primarni odgovor na dolgotrajne potrebe starih ljudi v Sloveniji je še vedno oskrba v domovih za stare ljudi. To pomeni, da se je veliko ljudi s kompleksnimi zdravstvenimi in socialnimi potrebami prisiljenih preseliti iz svojega doma in zamenjati svoj osebni življenjski slog z institucionalno rutino⁴. Predvidevamo lahko, da LGBT+ stari ljudje, še zlasti, če niso razkriti, izbirajo načine oskrbe, ki jim omogočajo, da ohranjajo svojo spolno usmerjenost in osebno življenje v zasebnosti, skrito pred skrbstvenim osebjem in strokovnjaki. Morda zato ne bodo iskali pomoči, dokler ne bo že zelo nujno. Hkrati je najpogostejši odgovor zaposlenih v domovih za stare ljudi v Sloveniji, da pri njih ni nobenega LGBT+ stanovalca oz. stanovalke in da v svoji praksi nikoli niso imeli priložnosti srečati LGBT+ starega človeka. Bi pa v primeru, da bi se v dom priselil gej, lezbijka, biseksualna ali transpolna oseba, ravnali z njimi spoštljivo in »ne bi delali razlik med njimi in drugimi stanovalci«, saj so »zanje vsi stanovalci enaki«.⁵ Velika verjetnost je, da bodo strokovnjaki s takim odnosom zanemarjali raznovrstnost in specifične življenjske kontekste ter izkušnje LGBT+ starih ljudi, ki so zaradi stigme in negotovosti glede ustreznosti obravnave prisiljeni skrivati svojo spolno identiteto oz. usmerjenost.

Tuje raziskave kažejo, da zaposleni svoj odpor do izobraževanj o oskrbi LGBT+ starih ljudi utemeljujejo prav s sklicevanjem na t. i. ideologijo univerzalizma (»saj so za nas vsi enaki«) (Hardacker idr., 2014; Hughes idr., 2016). V institucijah za stare ljudi (kot tudi v drugih socialnih in zdravstvenih ustanovah) se izključevanje ohranja tudi z oglaševanjem in politikami, ki predvidevajo in

⁴ Pri tem ima večina domov od 100 do 300 stanovalcev. To kaže na omejene možnosti za individualni pristop k oskrbi (vir: Skupnost socialnih zavodov Slovenije, b. d.).

⁵ Veliko pogovorov z zaposlenimi so v zadnjih letih opravile zlasti študentke socialnega dela v okviru svojih študentskih projektov pri predmetu Socialno delo onkraj heteronormativnosti. V projektih so raziskovale heteronormativnost v socialnem varstvu ali vzpostavljale inovacije, kot je pogovorna skupina o LGBT+ tematikah v domu.

naslavlajo samo heteroseksualne uporabnike. To nakazuje, da sta socialna in zdravstvena oskrba v Sloveniji še vedno večinoma heteronormativni praksi, še posebej na področju oskrbe starih ljudi⁶, a hkrati ugotavljamo, da se zavest o obstoju LGBT+ starejših uporabnikov krepi⁷.

Izobraževanje za vključujočo oskrbo

Specifične okoliščine in značilnosti življenjskih potekov ter preteklih izkušenj LGBT+ starih ljudi zahtevajo posebno znanje in ozaveščenost vseh skrbstvenih poklicev. Kot ugotavljata Rossi in Lopez (2017), je praktično ukvarjanje s temami, kot sta spolna usmerjenost in identiteta, za oskrbovalke_ce lahko velik izziv. To je tudi posledica predsodkov na osebni in institucionalni ravni in pomanjkanja izobraževanj. Tuji avtorji zato priporočajo primerno izobraževanje skrbstvenega kadra in vključevanje vsebin, ki so povezane z oskrbo LGBT+ oseb, v kurikule (Lim and Bernstein, 2012; Johnston, 2016; Llayton and Caldas, 2020) in učbenike (De Guzman idr., 2018). Hkrati bi moralo biti omogočeno tudi izobraževanje o LGBT+ vključujoči oskrbi tudi tistim, ki že delajo v praksi.

V tujini so takšna izobraževanja pogostejša, a kot kaže sistematičen pregled raziskav o učinkih teh izobraževanj, udeleženci_ke pogosto izboljšajo znanje o potrebah in oskrbi LGBT+ starih ljudi, manj pogosto pa so opazne spremembe v odnosih, osebnih prepričanjih in kompetencah za delo z LGBT+ starimi ljudmi (Jurček idr., 2021). Iz tega izhaja, da je kontinuirano izobraževanje ključno, prav tako pa preverjanje učinkov izobraževanja ter prenosa znanja in spretnosti v prakso.

Raziskave kažejo, da ima tudi osebje, ki ima sicer pozitiven odnos do seksualnega življenja stanovalcev_k, velike vrzeli v znanju o spolnem življenju v poznejših letih in glede specifičnih LGBT+ tematik (Willis idr., 2017). Vsekakor potrebujejo več spretnosti in znanja za spoštljive pogovore z njimi glede njihove seksualnosti, spolnega zdravja in želja. Prav tako kaže nasloviti ambivalentnost vernega osebja. Več raziskav med socialnimi delavkami_ci, ki jih povzamejo Willis idr. (2017), pokažejo, da presek med religioznimi prepričanji in podporo spolnim manjšinam, praviloma daje bolj konservativne in manj podperne rezultate. Usposabljanja bi morala biti priložnost za refleksijo o lastnih prepričanjih in za razvijanje novih strategij preseganja notranjih konfliktov pri delu z LGBT+ stanovalci_kami.

Nevidnost starejše LGBT+ populacije se kaže tudi v učnih načrtih izobraževanj srednjih šol in fakultet ter v pomanjkanju njihovih osebnih zgodb v

⁶ Svetla izjema je Dom za starejše občane Ljubljana Vič-Rudnik, saj je leta 2018 pridobil »Certifikat LGBT prijazno«. Več v prispevku Barbare Purkart v tej številki revije *Socialno delo*.

⁷ Društvo DiH – Enakopravni pod mavrico je 7. 12. 2021 organiziralo dogodek »Srečanje z deležniki: izzivi dolgotrajne oskrbe LGBT-starejših v Sloveniji«. Vsaj iz dveh domov, ki so sodelovali v dogodku, so poročali o tem, da imajo tudi LGBT+ stanovalca, in opisovali različne dobre prakse spopadanja s homofobijo med stanovalci in zaposlenimi (Društvo DiH, 2021).

javnem prostoru. Tudi v Sloveniji so te vsebine pričakovano slabo zastopane tako v učnih programih skrbstvenih poklicev na vseh ravneh izobraževanja⁸ kot tudi z vidika obstoječih raziskav, objav ali strokovnih programskih dokumentov, ki bi obravnavale potrebe LGBT+ starih ljudi. Tako tudi odločevalci in oblikovalci politik in načrtovalci zdravstvenih ter socialnih storitev nimajo priložnosti, da bi svoje odločitve oprli na njihove osebne izkušnje in življenjske zgodbe. Hkrati pa gredo seveda procesi tudi v nasprotno smer: brez jasno izraženih antidiskriminacijskih politik služb in ozaveščenega osebja se LGBT+ stari ljudje še naprej ne bodo počutili dovolj varne, da bi se razkrili. Projekt »Being me« je dober primer, kako se premakniti iz pat položaja in z akcijskim izobraževalnim projektom spodbuditi spremembe.

Metodologija in izsledki projekta »Being me«

Konceptualna izhodišča, pristopi in načela raziskovanja na področju LGBT+ starih ljudi

Konceptualnih izhodišč, pristopov in načel raziskovanja na področju izobraževanja za delo s starejšimi LGBT+ uporabniki_cami v projektu »Being me« je bilo več, a naj omenimo le tiste, ki najbolj opišejo našo raziskovalno in vrednostno usmeritev, ki nas je vodila pri projektu: to so poudarki na medpresečnosti (interseksionalnosti), krepitvi odpornosti in perspektivi moči, življenjskih zgodbah ter sodelovanju/soustvarjanju z LGBT+ starimi ljudmi in drugimi deležniki. Medpresečni pristop usmeri pogled na presečišča med spolnimi in seksualnimi identitetami LGBT+ starih ljudi in drugimi osebnimi okoliščinami, kot so spol, socialni status, revščina, etnična in »rasna« pripadnost, nalepke na področju duševnega in telesnega zdravja, oviranost, brezdomstvo in številne druge (Perger, 2020; Westwood, 2020). Skupni učinki teh presečnih okoliščin ustvarjajo nove kompleksne izkušnje, ki lahko poslabšajo ali izboljšajo posameznikove možnosti in nikakor niso le preprost seštevek posamičnih kategorij. Pristop se prepleta s pristopom človekovih pravic do zdravja in splošne blaginje LGBT+ oseb (Christensen in Qvotrup Jensen, 2012; Leonard in Mann, 2018) in opozarja na nesorazmerja moči v različnih družbah, organizacijah in skupinah (IGLYO, 2014). Pristop poudari na eni strani »večkratno prikrajšanost« in okrepljene negativne učinke večkratnih diskriminacij (Westwood, 2020), na drugi pa odpornost, ki se s součinkovanjem več okoliščin in pripadnostjo več skupinam/identitetam lahko okrepi (Adams, 2016; Leonard in Mann, 2018).

Premik k odpornosti je v kontekstu študij LGBT+ starih ljudi predvsem

⁸ Med srednjimi zdravstvenimi šolami nismo našli nobene, ki bi v svoje učne načrte vključevala teme o spolni usmerjenosti, spolni identiteti ali spolnem izrazu v povezavi z zdravstveno oskrbo, prav tako pa teh tem nismo našli v okviru nacionalnih standardov ali zahtev kurikula za izobraževalne programe (Urek in Jurček, 2018). Podobno stanje je na področju visokošolskega izobraževanja, a najdemo nekatere izjeme, kot je vključevanje tem spolne usmerjenosti v določene predmete na Zdravstveni fakulteti Univerze v Ljubljani, a tematike LGBT+ starih ljudi posebej niso obravnavane (viš. pred. dr. Ljubiša Pađen, Zdravstvena fakulteta Univerze v Ljubljani, osebni pogovor, junij 2018). Še en primer najdemo na Fakulteti za socialno delo. Tam se na magistrski stopnji izvaja predmet Socialno delo onstran heteronormativnosti, ki obravnava različne LGBT+ tematike, tudi vprašanja oskrbe LGBT+ starih ljudi (Fakulteta za socialno delo, 2022).

odmik od domneve, da težave, izguba in žalovanje v starosti samodejno povzročajo duševne stiske in negativne izide. LGBT+ stari ljudje se pogosto že vse življenje spopadajo s predsodki, stigmo in izgubami in so zato lahko razvili množico spretnosti in mehanizmov spoprijemanja z njimi, na primer, si oblikovali učinkovito socialno mrežo zunaj biološke družine. Ti mehanizmi jim lahko pomagajo, da se pozneje lažje prilagajajo starosti in spoprijemajo s krizami. Npori in izzivi, s katerimi so se srečali v svojem življenju, jih lahko obvarujejo pred tem, da bi jih neugodni dogodki v starosti zlomili (Higgins idr., 2011). V primeru LGBT+ starih ljudi ne govorimo le o običajnih »kompetencah za spoprijemanje s krizo« (*crisis competence*), temveč predvsem o »kompetencah za ravnanje s stigmo in stigmatizirajočimi situacijami« (*stigma competence*) (Kimmel, 1978; Porter idr., 2017).

Perspektiva prepoznavanja prednosti, ki jih imajo LGBT+ stari ljudje v poznejšem obdobju življenja zaradi preteklih izkušenj, je ključna pri zagotavljanju oskrbe, ki temelji na virih moči. Pristop se nam zdi toliko pomembnejši, ker so LGBT+ stari ljudje pogosto predstavljeni kot žrtve in ranljivi posamezniki z neizogibnimi težavami z duševnim zdravjem. Spretnosti in moči, ki jih imajo LGBT+ ljudje v procesu staranja, sežejo od dolgoletnih izkušenj sprejemanja sebe, zagovorniških spretnosti, ki so jih razvili pri spoprijemanju z diskriminacijami in nasiljem ter odpornosti ob številnih stresnih situacijah razkrivanja identitete do močnejših socialnih mrež zunaj biološke družine in večje fleksibilnosti glede spolnih vlog.

Drugi avtorji ce pa opozarjajo na neustreznost študij, ki upoštevajo le osebne mehanizme spoprijemanja, zanemarjajo pa druge vplive na »uspešnost staranja«, kot so ekonomski, socialni, fizični, kulturni dejavniki (Higgins idr., 2011; Higgins, Sharek in Glacken, 2016; Handlovsky idr., 2018). Ob hkratnem upoštevanju dejavnikov krepitve odpornosti pa ne gre zanemariti nespornega vpliva kumulativnih učinkov t. i. manjšinskega stresa (povišane ravni stresa kot posledice kumulativnih učinkov socialne izključenosti in marginalizacije) na fizično in duševno zdravje in dobro počutje v starosti. Zato imajo LGBT+ stari ljudje vendarle nekoliko pogosteje kot heteroseksualni in cispolni vrstniki težave s fizičnim in duševnim zdravjem (Meyer, 2003; Westwood, 2020). Te so posebej izrazite med transspolnimi ljudmi, ki izražajo tudi nekoliko več zaskrbljenosti in tesnobe zaradi prihodnjih izzivov, ki jih prinaša starost (Westwood, 2020). Vključujoča oskrba LGBT+ starih ljudi s kompetentnimi izvajalci kami, ki se torej zavedajo tako neugodnih dogodkov kot spretnosti in moči LGBT+ starih ljudi, je za krepitev njihove odpornosti ključna (Higgins, Sharek in Glacken, 2016) in zato prioritarna naloga tako v sistemih dolgotrajne oskrbe kot izobraževanj za vse poklice, delujoče v oskrbi.

Pristop življenjskih zgodb, v katerih se kažejo izkušnje vsakdanjega življenja LGBT+ starih ljudi, smo v projektu pripoznali kot ključno vstopno točko za poglobljeno razumevanje, kako se v življenjih posameznikov prepletajo strukturne družbene značilnosti z osebnimi biografijami (Cronin in King, 2010; Christensen in Qvotrup Jensen, 2012). Ne nazadnje so tudi participacija, koprodukcija ter usmerjenost k akciji in spremembam dragoceni pristopi,

če ne kar nujne etične predpostavke raziskovalnih projektov, ki vključujejo manjšine. V našem projektu se je to nanašalo na sodelovanje raziskovalnega tima z LGBT+ starimi ljudmi, LGBT+ organizacijami, skrbstvenim osebjem, izvajalci izobraževanj za skrbstvene poklice, odločevalci na področju oskrbe starih, visokošolskimi učitelji, študentkami, strokovnjaki za razvijanje izobraževalnih gradiv, s katerimi smo v večstopenjskem procesu razvijali izobraževalna orodja in gradiva, ki bi zares pokazala izkušnje in potrebe LGBT+ starih ljudi in realnost skrbstvenih okolij. Čeprav »Being me« ni participativni akcijski projekt v strogem metodološkem pomenu, pa je proces raziskovanja, za katerega smo se odločili, vključeval mnoge elemente tega pristopa, kot sta prenos moči (in pripisovanje vednosti) od raziskovalca k udeležencem v raziskovanju in dialoško, večstopenjsko in reflektivno načrtovanje sprememb oz. intervencij (Wernick, Woodford in Kulick, 2014).

*Participativni proces oblikovanja učnih orodij in gradiv po metodi
»svetovne kavarne«*

Po pregledu stanja v sodelujočih državah, ki smo jih pozneje objavili v obliki poročil sodelujočih držav, smo se lotili razvijanja izobraževalnih pripomočkov in gradiv. Ker smo želeli vključiti čim več različnih akterjev, sta bila v sklopu projekta organizirana dva dogodka z mednarodno udeležbo po modelu t. i. svetovne kavarne (podrobneje o metodi v World Café Community Foundation, b.d.). S to metodo smo v projektu povezali skupno 78 različnih deležnikov, ki so v manjših mešanih diskusijskih skupinah na dveh svetovnih kavarnah pripomogli k osvetljevanju različnih problematik in iskanju rešitev iz svojih različnih perspektiv, z različnimi osebnimi izkušnjami in strokovnimi znanji. Na obeh svetovnih kavarnah so prevladovali LGBT+ starejši udeleženci_ke (iz organizacij *Outhouse* iz Irske in *Roze 50+* iz Nizozemske). Druga največja skupina so bili učitelji/izvajalci usposabljanj, za njimi skrbstveno osebje in nato oblikovalci politik, strokovnjaki za učna gradiva idr. Na prvi svetovni kavarni, ki je potekala junija 2018 v Amersfoortu na Nizozemskem, smo najprej poslušali zgodbe LGBT+ udeležencev_k ter njihove izkušnje s skrbstvenimi sistemi. Predstavitvam prvoosebni pripovedi so sledile intervencije nizozemskega improvizacijskega gledališča Theater boven Water. V njih so igralca, igralka in klaviaturist vsako pripoved poustvarili še v gledališkem jeziku. Prav s pripovedovanjem zgodb v izobraževalnih in skrbstvenih kontekstih lahko učinkovito povežemo vsakodnevne zgodbe s socialno izključenostjo in človekovimi pravicami (Pelts in Galambos, 2017). Občinstvo se je na zgodbe odzvalo čustveno in empatično, to pa je intoniralo tudi razpravo za »kavarniški omizji«. Ta je potekala na prej pripravljena vprašanja/teme (npr. kaj pomeni vključujoča oskrba, katera znanja potrebuje osebje, ki skrbi za LGBT+ stare ljudi, kakšno podporo potrebujejo učitelji). Na drugem srečanju, septembra 2018 v Dublinu na Irskem, pa smo udeležence že vnaprej povabili, da s seboj prinesejo primere učnih metod, usposabljanj in učnih gradiv s področja oskrbe LGBT+ starih ljudi, ki smo jih na srečanju v mešanih skupinah za omizji prediskutirali in pisno

dokumentirali. Na obeh dogodkih smo zbrali in analizirali veliko različnega gradiva,⁹ izsledke pa objavili v obliki poročila¹⁰ (Hafford-Letchfield idr., 2019) in znanstvenega članka (Hafford-Letchfield idr., 2021).

Načela dobre prakse in zbirka spletnih učnih orodij in gradiv

Opravili smo tudi sistematičen pregled znanstvenih objav s področja izobraževanja skrbstvenih poklicev (negovalke, zdravstvene in socialne delavke idr.) o oskrbi LGBT+ starih ljudi. Namen pregleda je bil izluščiti načela dobre prakse, učne vsebine, ki bi morale biti obravnavane v kurikulih ter učne in evalvacijske metode za izobraževanje. Pregled je tako, na primer, izkristaliziral pomene prepoznanja zgodovine življenj starejših LGBT+ oseb, vključevanja njihovih zgodb, obravnavanja sistemskih ovir pri dostopanju do storitev, interaktivne zasnove izobraževanj (Higgins idr., 2019a). Na podlagi poročil iz svetovnih kavarn in sistematičnega pregleda smo nato zasnovali petnajst načel dobre prakse, da bi podprli učitelje_ice na področju »skrbstvenih poklicev« pri razvijanju strategij vključevanja teme LGBT+ starih ljudi v učne programe (Higgins idr., 2019b). Načela dobre prakse izvajalce_ke izobraževanj usmerjajo k temu, da najprej prepoznajo potrebo po vključevanju LGBT+ vsebin v učne načrte, se pri tem opirajo na zanesljive znanstvene in strokovne vire, sodelujejo z LGBT+ organizacijami in vključujejo LGBT+ stare ljudi v zasnovo in izvedbo izobraževanj, vzpostavljajo varno učno okolje, se ukvarjajo s stereotipi in negativnimi stališči ipd.¹¹

Zbrana gradiva in načela dobre prakse so nas vodila v zadnji fazi projekta, v kateri smo razvili spletna učna gradiva (»Being me« toolbox¹²), ki vključujejo napotke, predloge vaj in uporabne vire za vključevanje tem oskrbe LGBT+ starih ljudi v učne načrte. Partnerji smo iz preteklih rezultatov projekta ter pregleda znanstvene in strokovne literature določili šest tematskih sklopov ter dodali še priročnik za učitelje. Tematski sklopi so: 1) Predpriprava na učenje, 2) Človekove pravice, 3) Identitete in interseksionalnost, 4) Odnosi, družina in intimnost, 5) Življenje zgodbe in 6) Dobra oskrba.

Prva tema upošteva dobra načela prakse, ki zahtevajo, da se pred obravnavo teh tem v učilnici vzpostavi varen prostor ter se pripravi na zahtevne situacije, v katerih bo treba obravnavati različne predsodke in stereotipe, povezane z LGBT+ temami. Iz prve svetovne kavarne izhaja tema človekovih pravic, saj se je v razpravah z udeleženci hitro pokazalo, da je treba pravice LGBT+ ljudi po vključujoči in nediskriminatorski oskrbi razumeti kot del osnovnih človekovih pravic. Tretji sklop se ukvarja z raznovrstnostjo LGBT+ starih ljudi in uporabnike gradiva usmerja v raziskovanje in uporabo medpresečne perspektive.

⁹ Zapiske izvajalcev in sodelujočih v manjših skupinah, učna in druga gradiva, ki so jih povabljeni prinesli s seboj na drugo svetovno kavnico, predhodno zbrane demografske podatke in evalvaciji, izvedeni po obeh kavarnah s pomočjo vprašalnika.

¹⁰ Vsa poročila so objavljena tu: <https://beingme.eu/resources>.

¹¹ Načela dobre prakse so prevedena v slovenščino in dostopna tu: <https://beingme.eu/resources>.

¹² Učna gradiva so v celoti dostopna v angleščini, nizozemščini in slovenščini na <https://beingme.eu/toolbox>.

Namen je poglobiti razumevanje raznovrstnih okoliščin in identitet, ki se v življenju LGBT+ stare osebe križajo, in na teh presečiščih pogosto krepijo diskriminacijo in ovirajo dostop do storitev. Četrty sklop obravnava raznovrstnost socialnih mrež in odnosov LGBT+ starih in poudarja pomen kontinuiranega vključevanja LGBT+ starih v skupnost in v sisteme podpore in oskrbe. V projektu smo s svetovnima kavarnama poskušali doseči participacijo LGBT+ starih ljudi in predstaviti njihove vsakdanje zgodbe in življenjske zgodovine. Pomen, primeri in napotki za uporabo življenjskih zgodb v izobraževanju so uporabnikom gradiv na voljo v petem sklopu. Zadnja, šesta tema predstavi primere dobrih praks oskrbe za LGBT+ stare ljudi in ponuja napotke za organizacije in posameznike za ustrezno ravnanje v praksi.

Oktober 2019 je bil v Glasgou izveden še zadnji posvet z vsemi deležniki. Na njem smo predstavili osnutke naših spletnih gradiv. Udeleženci_ke so imeli v manjših skupinah možnost podati komentarje na naše delo. Komentarji so nam omogočali učna gradiva še dodatno izpopolniti.

Pandemija covid-19 je preprečila, da bi projekt bolje predstavili strokovni javnosti, a resnejše diseminacije, kot bi bilo pilotiranje izobraževanja, niti ni bilo v načrtu. Partnerji smo že ob koncu projekta zato začeli razmišljati o njegovem nadaljevanju, v smeri nadgradnje in lokalne prilagoditve učnih orodij, ki bi jih tudi preizkusili, predvsem pa bi z vzpostavitvijo skupne spletne platforme lahko še intenzivneje povezovali LGBT+ stare ljudi, nevladne organizacije, različne profile, ki delajo na področju oskrbe starih ljudi, svojce, učiteljsko osebje idr. v vzajemno učečo se skupnost.

Razprava in sklepi

Iz dosedanjih ugotovitev na projektu »Being me« je mogoče strniti nekaj sklepov tako glede izobraževanj kot glede vključujoče oskrbe. Metoda svetovne kavarne je omogočila proces strukturiranega učenja in izmenjave znanj med deležniki. Še posebej dragoceno izkušnjo učenja so omogočili angažirani glasovi LGBT+ starih ljudi, ki so za vedno spremenili pogled vseh udeležencev_k na vrsto strokovnih vprašanj, napolnili izpraznjene pojme, kot je »vključujoča oskrba«, s svežimi pomeni in pomembno usmerjali oblikovanje učnih pripomočkov in gradiv.

Z vse pogostejšim uveljavljanjem pravice LGBT+ starih ljudi do lastne zgodbe o svojem življenju, zgodovini, staranju, skupnosti, pomoči, oskrbi idr. se širi prostor avtonomnega izrekanja, govora in poimenovanja, s tem pa tudi možnosti (samo)organiziranja LGBT+ starih ljudi na nepokroviteljskih temeljih. Pripovedi, ki smo jih slišali, so razgrinjale tabuizirane prostore, omogočile dostop do skritih realnosti, bile so kritika, upor in alternativa oblastnim diskurzom, za pripovedovalce_ke so pomenile reavtorizacijo izkušenj in krepitev svoje moči, za LGBT+ skupnost pa ustvarjanje drugačne kulture kolektivnega spominjanja.

Metode soustvarjanja v izobraževalnih projektih imajo zato potencial, da postanejo učinkovito izobraževalno in zagovorniško orodje (Pelts in Galambos, 2017). Vključevanje ljudi z izkušnjami pa ne nazadnje krepi tudi potrebo po

kritični pedagogiki v izobraževanju za socialne in zdravstvene poklice (Higgins idr., 2019a; Hafford-Letchfield idr., 2021). Izobraževanje po tem modelu ne bi smelo biti »učiteljev monolog« in reprodukcija znanja, ampak predvsem dialoško in problemsko učenje, ostrenje občutka za družbeno pravičnost, usmerjeno h kreativnemu reševanju problemov v skupnosti (Freire, 2019).

V projektu »Being me« smo si prizadevali tudi preseči koncept »usvajanja kulturnih kompetenc«, ki se je v preteklosti pogosto uporabljal v povezavi z usposabljanji za delo z LGBT+ uporabniki, a je – zaradi svojega inherentnega redukcionizma, stereotipnosti in normativnosti – danes večinoma prepoznana kot sporen (Westwood, 2020). Vključujoče prakse tako ni mogoče graditi na »vnaprej pripravljenem znanju« kot tudi ne na predpostavki »skupne kulture«, temveč na odprtosti in pogumu za odkrivanje neznanega, skupaj z LGBT+ starimi ljudmi.

Med pomembnejšimi profili, ki jih je treba vključiti v izobraževanja, so zlasti oskrbovalci_ke, negovalke_ci, bolničarji_ke, zdravstveni tehniki in medicinske sestre idr., ki so najpogosteje v neposrednih interakcijah s starimi ljudmi, vstopajo v njihov zasebni prostor in sprejemajo mikroodločitve o njihovi vsakodnevni oskrbi (Willis idr., 2017). Socialne delavke imajo v domovih več strokovne avtonomije, a hkrati le malo vpliva na kakovost dela oskrbovalk in drugega osebja. Vendar v svoji poklicni vlogi delujejo zagovorniško, tako v mikrosituacijah v domu ali pri oskrbi na domu kot tudi v strokovnih telesih in skupnosti. Zato se zdi kontinuirano usposabljanje zanje (kot tudi za vodstva, odgovorna za standarde kakovosti oskrbe) nič manj nujno kot za druge profile. Izsledki projekta »Being me« so tudi glas za eksplicitnejše standarde, merila uspešnosti in take učne rezultate v izobraževanju o neenakosti na področju staranja in oskrbe, ki bi izboljšali ne le znanje, temveč tudi odnos, osebna prepričanja in kompetence za delo z LGBT+ osebami (Jurček idr. 2021).

Čeprav je osrednja tema našega prispevka izobraževanje, naj omenimo tudi dobre prakse vključujoče oskrbe. Tudi pri načrtovanju služb in storitev oskrbe je treba čim bolj upoštevati preprosto načelo »nič o nas brez nas« in se z doslednim vključevanjem LGBT+ starejših uporabnikov izogniti pokroviteljskim predvidevanjem, »kaj zares potrebujejo«. Po zgledu organizacij iz tujine je to mogoče storiti npr. z anonimnimi spletnimi vprašalniki, s pogovori v fokusnih skupinah, s sodelovanjem z lokalnimi LGBT+ organizacijami. Udeleženci_ke svetovnih kavarn v »Being me« projektu so vključujočo oskrbo opisali kot koncept, ki ga je težko ujeti in zamejiti, a ga morda še najbolj opiše stavek, da je treba izhajati iz ljudi in ne služb. Pomembno je tudi, da službam ne gre le za navidezno podporo in »kljukanje okenc po kontrolnem seznamu«. Organizacija Stonewall iz Združenega kraljestva je poudarila načela dela, ki pripomorejo k preseganju heteronormativnih in cisnormativnih praks v skrbstvenih poklicih (Taylor, b.d.).

Zavodi za oskrbo na domu, domovi za starejše občane, zdravstveni domovi, centri za socialno delo in sorodne organizacije bi morali imeti jasno politiko in javno dostopna zapisana načela na spletnih straneh in v predstavitvenih brošurah, ki obravnavajo raznovrstnost in enakopravnost različnih skupin uporabnikov. V čakalnicah in hodnikih bi morali na stenah viseti plakati s po-

dobami raznovrstnih skupin uporabnikov. Zmožnost enakopravnih odnosov in zavezanost delovati v skladu z antidiskriminacijskimi načeli bi morali biti sestavna dela opisa delovnega mesta in pogovorov ob zaposlovanju novih sodelavk_cev. V domovih za starejše občane bi morali sprejeti politiko ničelne tolerance do nadlegovanja, trpinčenja in nasilja na podlagi spola, spolne usmerjenosti ali spolnega izraza (Taylor, b.d.).

Westwood idr. (2015) pa takole strnejo sedem področij dobre prakse v socialni in zdravstveni oskrbi LGBT+ starih ljudi: vključevanje uporabnikov v načrtovanje, izvedbo in spremljanje storitev; načrti za enakost spolov v organizacijah bi morali eksplicitno obravnavati tudi spolno usmerjenost, spolno identiteto in spolni izraz; zagotoviti varno delovno okolje za LGBT+ osebe; kontinuirano usposabljanje osebja in vključitev tematike LGBT+ starih ljudi v učne načrte izobraževalnih programov; uporaba ustreznih poimenovanj, jezika in kulturne (vizualne) reprezentacije LGBT+ starih ljudi v promocijskem gradivu; osebni pristop pri načrtovanju oskrbe; vključitev doseganja standardov vključujoče oskrbe v postopke revizij.

Ob resničnem izboljševanju kakovosti domov, ki je dolgotrajen proces in med drugim zahteva občutno zmanjšanje števila stanovalcev, bi predvsem razvoj oskrbe na domu in spodbujanje inovativnih oblik (samo)organiziranega kolektivnega bivanja na starost morala postati prioriteta. Ti procesi bi morali potekati ob hkratnem kultiviranju raznovrstnosti življenjskih slogov, oblik (so) bivanja, partnerskih skupnosti in družinskih oblik, značilnih za postmoderno družbo, in z občutljivostjo do vprašanj, ki se porajajo na presečiščih LGBT+ v starosti z drugimi dejavniki (revščina, brezdomnost, migracije idr.).

Viri

- Adams, M. (2016). An intersectional approach to services and care for LGBT elders. *GENERATIONS - Journal of the American Society on Aging*, Summer issue.
- Almack, K. (2019). 'I didn't come out to go back in the closet': ageing and end-of-life care for older LGBT people. V A. King, K. Almack, Y.-T. Suen, & S. Westwood (ur.), *Older lesbian, gay, bisexual and trans people: minding the knowledge gaps* (str. 160-171). London, New York: Routledge.
- Almack, K., Yip, A., Seymour, J., Seargent, A., Patterson, A., & Makita, M. (2015). *The last outing: exploring end of life experiences and care needs in the lives of older LGBT people* (Project Report). Nottingham: University of Nottingham. Pridobljeno 6. 8. 2021 s https://www.researchgate.net/publication/301682578_The_Last_Outting_exploring_end_of_life_experiences_and_care_needs_in_the_lives_of_older_LGBT_people?channel=doi&linkId=5721c9ef08aea92aff8b3bbd&showFulltext=true
- Being me (2020). Best practices for care and wellbeing education to support the needs of LGBT people as they age: »BEING ME« (spletna stran projekta). Pridobljeno 6. 8. 2020 s <https://beingme.eu/>
- Bell, S. A., Bern-Klug, M., Kramer, K. W. O., & Saunders, J. B. (2010). Most nursing home social service directors lack training in working with lesbian, gay, and bisexual residents. *Social Work in Health Care*, 49(9), 814-831.
- Bernard, C. (2021). *Intersectionality for social workers: a practical introduction to theory and practice*. London, New York: Routledge.
- Christensen, A., & Qvotrup Jensen, S. (2012). Doing intersectional analysis: methodological implications for qualitative research. *NORA - Nordic Journal of Feminist and Gender Research*

- arch, 20(2), 109–125. Pridobljeno 6. 8. 2021 s <https://doi.org/10.1080/08038740.2012.673505>
- Cosis Brown, H., & Cocker, C. (2011). *Social work with lesbians & gay men*. London: SAGE.
- Cronin, A., & King, A. (2010). Power, inequality and identification: exploring diversity and intersectionality amongst older LGB adults. *Sociology*, 44(5), 876–892. Pridobljeno 6. 8. 2021 s: <https://pdfs.semanticscholar.org/a766/12c042ea460d651329050853ee-a26d207794.pdf>
- De Guzman, F. L. M., Ngalee Moukoulou, L. N., Scott, L. D., & Zerwic, J. J. (2018). LGBT inclusivity in health assessment textbooks. *Journal of Professional Nursing*, 34(6), 483–487.
- Društvo DiH (2021). *Srečanje z deležniki: izzivi dolgotrajne oskrbe LGBT-starejših v Sloveniji*. ZOOM srečanje, 7. 12. 2021. Pridobljeno 6. 2. 2022 s <http://www.dih.si/novice/2021/sre-canje-z-delezniki-izzivi-dolgotrajne-oskrbe-lgbt-starejsih-v-sloveniji>
- Fakulteta za socialno delo (2022). *Magistrski program: Socialno delo*. Pridobljeno 6. 1. 2022 s https://www.fsd.uni-lj.si/izobrazevanje/podiplomski-studij/magistrski/studijski-programi/socialno_delo/studijski_program/
- Fish, J. (2012). *Social work and lesbian, gay, bisexual and trans people: making a difference*. Bristol: The Policy Press.
- Fish, J., & Karban, K. (ur.) (2015). *Social work and lesbian, gay, bisexual and trans health inequalities: international perspectives*. Bristol: Policy Press.
- Freire, P. (2019). *Pedagogika zatiranih*. Ljubljana: Krtina.
- Gerdina, O. (2015). Sebastijan Pregelj: Kronika pozabljanja. *Razpotja*, 6(22), 60–61.
- Guasp, A. (2010). *Lesbian, gay & bisexual people in later life* (research report). UK: Stonewall. Pridobljeno 4. 2. 2022 s https://www.stonewall.org.uk/sites/default/files/LGB_people_in_Later_Life__2011_.pdf
- Hafford-Letchfield, T., Pezzella, A., Connell, S., Urek, M., Jurček, A., Higgins, A., Keogh, B., van der Vaart, N., Rabelink, I., Robotham, G., Bus, E., Buitenkamp, C., & Lewis-Brooke, S. (2019). »BEING ME«: project report on best practices in learning and education to support LGBT aging care and wellbeing. Pridobljeno 8. 1. 2021 s <https://beingme.eu/resources>
- Hafford-Letchfield, T., Pezzella, A., Connell, S., Urek, M., Jurček, A., Higgins, A., Keogh, B., van der Vaart, N., Rabelink, I., Robotham, G., Bus, E., Buitenkamp, C., & Lewis-Brooke, S. (2021). Learning to deliver LGBT+ aged care: exploring and documenting best practices in professional and vocational education through the World Café method. *Ageing and society*, 13. 4. 2021. DOI: 10.1017/S0144686X21000441
- Handlovsky, I., Bungay, V., Oliffe, J. & Johnson, J. (2018). Developing resilience: gay men's response to systemic discrimination. *American Journal of Mens Health*, 12(5), 1473–1485.
- Hardacker, C. T., Rubinstein, B., Hotton, A., & Houlberg, M. (2014). Adding silver to the rainbow: the development of the nurses' health education about LGBT elders (HEALE) cultural competency curriculum. *Journal of Nursing Management*, 22(2), 257–266.
- Higgins, A., Downes, C., Sheaf, G., Bus, E., Connell, S., Hafford-Letchfield, T., Jurček, A., Pezzella, A., Rabelink, I., Robotham, G., Urek, M., van der Vaart, N., & Keogh, B. (2019a). Pedagogical principles and methods underpinning education of health and social care practitioners on experiences and needs of older LGBT+ people: findings from a systematic review. *Nurse Education in Practice*, 40(7). DOI: 10.1016/j.nepr.2019.102625
- Higgins, A., Keogh, B., Bus, E., Connell, S., Hafford-Letchfield, T., Jurček, A., Pezzella, A., Rabelink, I., Robotham, G., Urek, M., & van der Vaart, N. (2019b). *Best practice principles on developing LGBT cultural competence in health and social care education*. Pridobljeno 6. 8. 2020 s <https://beingme.eu/public/application/downloads/resources/being-me-best-practice-principles-20200622.pdf>
- Higgins, A., Sharek, D., & Glacken, M. (2016). Building resilience in the face of adversity: navigation processes used by older LGBT adults living in Ireland. *Journal of Clinical Nursing*, 25(23–24), 3652–3664.
- Higgins, A., Sharek, D., McCann, E., Sheerin, F., Glacken, M., Breen, M., McCarron, M. (2011). Visible lives: identifying the experiences and needs of older lesbian, gay, bisexual and

- transgender people in Ireland (Main report). Dublin: Gay and Lesbian Equality Network (GLEN) Dublin. Pridobljeno 7. 8. 2020 s http://lgbt.ie/wp-content/uploads/2018/06/attachment_233_Visible_Lives_-_Main_Report_Nov_2011.pdf
- Hughes, A. K., Luz, C., Hall, D., Gardner, P., Hennessey, C. W., & Lammers, L. (2016). Transformative theatre: a promising educational tool for improving health encounters with LGBT older adults. *Gerontology and Geriatrics Education*, 37(3), 292–306.
- IGLYO (2014). *Intersectionality toolkit*. Pridobljeno 6. 8. 2021 s <https://www.iglyo.com/wp-content/uploads/2015/09/Inter-Toolkit.pdf>
- Johnston, T. R. (2016). Bisexual aging and cultural competency training: responses to five common misconceptions. *Journal of Bisexuality*, 16(1), 99–111.
- Jurček, A., Downes, C., Keogh, B., Urek, M., Sheaf, G., Hafford-Letchfield, T., Buitenkamp, C., van der Vaart, N., & Higgins, A. (2021). Educating health and social care practitioners on the experiences and needs of older LGBT+ adults: findings from a systematic review. *Journal of Nursing Management*, 29(1), 43–57.
- Kimmel, D. C. (1978). Adult development and aging: a gay perspective. *Journal of Social Issues* 34 (3), 113–130. DOI: 10.1111/j.1540-4560.1978.tb02618.x
- Kuhar, R. (2015). Konec je sveta, kakršnega poznamo: populistične strategije nasprotnikov Družinskega zakonika. *Časopis za kritiko znanosti*, 43(260), 118–132. Pridobljeno 13. 2. 2022 s <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-Q0HK31FZ?&language=eng>
- Leonard, W., & Mann, R. (2018). *The everyday experience of lesbian, gay, bisexual, transgender and intersex (LGBTI) people living with disability*. Melbourne: No.111 GLHV@ARC-SHS, La Trobe University. Pridobljeno 10. 12. 2020 s <http://www.rainbowhealthvic.org.au/media/pages/research-resources/the-everyday-experiences-of-lesbian-gay-bisexual-transgender-and-intersex-lgbti-people-living-with-disability/1242611313-1564625168/the-everyday-experiences-of-lesbian-gay-bisexual-transgender-and-intersex-lgbti-people-living-with-disability.pdf>
- Lim, F. A., & Bernstein, I. (2012). Promoting awareness of LGBT issues in aging in a baccalaureate nursing program. *Nursing Education Perspectives*, 33(3), 170–175.
- LLayton, C. K., & Caldas, L. M. (2020). Strategies for inclusion of lesbian, gay, bisexual, transgender, queer, intersex, and asexual (LGBTQIA+) education throughout pharmacy school curricula. *Pharmacy Practice*, 18(1). DOI: 10.18549/PharmPract.2020.1.1862
- Maljevac, S., & Gračanin, E. (2014). *Istospolno usmerjeni starejši odrasli v Mestni občini Ljubljana: interno gradivo, namenjeno pripravi in organizaciji aktivnosti za LGBT starejše posameznike in posameznice*. Ljubljana: Društvo kulturno, informacijsko in svetovalno središče Legebitra.
- Meyer, I. H. (2003). Prejudice, social stress, and mental health in lesbian, gay, and bisexual populations: conceptual issues and research evidence. *Psychological Bulletin*, 129(5), 674–697. DOI: 10.1037/0033-2909.129.5.674
- Nowaskie, D. Z., & Sowinski, J. S. (2019). Primary care providers' attitudes, practices and knowledge in treating LGBTQ communities. *Journal of Homosexuality*, 66(13), 1927–1947.
- Pelts, M. D., & Galambos, C. (2017). Intergroup contact: using storytelling to increase awareness of lesbian and gay older adults in long-term care settings. *Journal of Gerontological Social Work*, 60(6–7), 587–604.
- Perger, N. (2020). *Razpiranje horizontov možnega: o nebinarnih spolnih in seksualnih identitetah v Sloveniji*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Porter, K. E., Brennan-Ing, M., Burr, J. A., Dugan, E., & Karpiak, S. E. (2017). HIV stigma and older men's psychological well-being: do coping resources differ for gay/bisexual and straight men? *Journals of Gerontology: Social Sciences*. 00(00), 1–9. DOI: 10.1093/geronb/gbx101
- Portz, J. D., Retrum, J. H., Wright, L. A., Boggs, J. M., Wilkins, S., Grimm, C., Gilchrist, K., & Gozansky, W. S. (2014). Assessing capacity for providing culturally competent services to LGBT older adults. *Journal of Gerontological Social Work*, 57(2–4), 305–321.
- Putney, J. M., Keary, S., Heber, N., Krinsky, L., & Halmo, R. (2018). "Fear runs deep:" the anticipated needs of LGBT older adults in long-term care. *Journal of Gerontological Social*

- Work, 61(8), 887–907.
- Rossi, A. L., & Lopez, E. J. (2017). Contextualizing competence: language and LGBT-based competency in health care. *Journal of Homosexuality*, 64(10), 1330–1349.
- Skupnost socialnih zavodov Slovenije (b.d.). Pregled kapacitet institucionalnega varstva starejših in posebnih skupin odraslih – 1. 1. 2021. Skupnost socialnih zavodov Slovenije. Pridobljeno 5. 2. 2022 s <https://www.ssz-slo.si/splosno-o-posebnih-domovih/pregled-kapacitet-in-pokritost-institucionalnega-varstva-starejsih-in-posebnih-skupin-odraslih/>
- Švab, A., & Kuhar, B. (2004). *Neznosno udobje zasebnosti: vsakdanje življenje gejev in lezbijk*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Taylor, J. (b. d.). *Working with older lesbian, gay & bisexual people: a guide for care and support services*. UK: Stonewall. Pridobljeno 3. 2. 2022 s https://www.stonewall.org.uk/sites/default/files/older_people_final_lo_res.pdf
- Tinney, J., Dow, B., Maude, P., Purchase, R., Whyte, C., & Barrett, C. (2015). Mental health issues and discrimination among older LGBTI people. *International Psychogeriatrics*, 27(9), 1411–1416.
- Ucin, T. (2022). *Istospolnost med starimi ljudmi* (zaključna naloga pri predmetu Socialno delo onkraj heteronormativnosti, mentorica: Mojca Urek). Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Ule, M. (2004). *Socialna psihologija*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede (Knjižna zbirka Psihologija vsakdanjega življenja).
- Urek, M., & Jurček, A. (2018). *Country report: Slovenia*. Pridobljeno 6. 8. 2020 s <https://being-me.eu/public/application/downloads/resources/being-me-country-report-slovenia.pdf>
- Wernick, L. J., Woodford, M. R., & Kulick, A. (2014). LGBTQ Youth using participatory action research and theater to effect change: moving adult decision-makers to create youth-centered change. *Journal of Community Practice*, 22(1–2), 47–66.
- Westwood, S. (2020). The myth of 'older LGBT+' people: research shortcomings and policy/practice implications for health/care provision. *Journal of Aging Studies*, 55, 100880. DOI: 10.1016/j.jaging.2020.100880
- Westwood, S., King, A., Almack, K., Suen, Y.-T., & Bailey, L. (2015). Good practice in health and social care provision for older LGBT people. V J. Fish, & K. Karban (ur.), *Social work and lesbian, gay, bisexual and trans health inequalities: international perspectives* (str. 145–158). Bristol: Policy Press.
- Willis, P., Raithby, M., Maegusuku-Hewett, T., & Miles, P. (2017). 'Everyday advocates' for inclusive care? Perspectives on enhancing the provision of long-term care services for older lesbian, gay and bisexual adults in Wales. *British Journal of Social Work*, 47, 409–426. DOI:10.1093/bjsw/bcv143
- Wilson, K., Kortes-Miller, K., & Stinchcombe, A. (2018). Staying out of the closet: LGBT older adults' hopes and fears in considering end-of-life. *Canadian Journal on Aging*, 37(1), 22–31.
- World Café Community Foundation (b.d.). *World Cafe Method*. Pridobljeno 12. 2. 2022 s <http://www.theworldcafe.com/key-concepts-resources/world-cafe-method/>
- Zagovornik načela enakosti (2020). *Položaj interseksualnih ljudi v medicinskih postopkih (posebno poročilo)*. Pridobljeno 20. 2. 2022 s <https://www.zagovornik.si/posebna-porocila/>
- Zagovornik načela enakosti (2021). *Položaj transseksualnih ljudi v postopkih medicinske potrditve spolne identitete in pravnega priznanja spola v Sloveniji (posebno poročilo)*. Pridobljeno 20. 2. 2022 s <https://www.zagovornik.si/posebna-porocila/>
- Zavod TransAkcija in Društvo Legebitra (2015). *Rezultati raziskave potreb transseksualnih oseb v Sloveniji*. Pridobljeno 4. 11. 2021 s <http://transakcija.si/2016/09/14/rezultati-raziskave-potreb-transseksualnih-oseb-v-sloveniji/>